

Нико С. Мартиновић:

У овим кратким напоменама осврнућу се само на неке детаље из историје радничког покрета Црне Горе који имају југословенски значај.

Напомена у вези са Уводом.

Без обзира на то што у Црној Гори није било организоване социјалдемократске странке, неке појаве од 1871. године заслужују да уђу као карактеристичне у „Преглед историје СКЈ“, јер нијесу самоникле, нити их је створила стихија.

Од југословенског значаја је појава листа „Црногорац“ на Цетињу 1871. Овај лист је незванични орган Уједињене српске омладине, који се појавио под директним утицајем револуционарног покрета на Балкану везаног за Светозара Марковића и Љубена Каравелова. „Црногорац“ популаризише париску комуну и траги њене јунаке до краја 1871. године, преноси чланке из Марковићевог „Раденика“, бори се против клерикализма, заступа бугарски револуционарни покрет, доноси чланке Васе Пелагића и сл.

Важно је, са југословенског аспекта, нотирати књижару и антикварницу Јована Павловића, отворену на Цетињу 1879. године, у којој се продаје „Комунистички манифест“, дјела Светозара Марковића и друга револуционарна литература, што се види из огласа „Гласа Црногорца“ из тога доба.

Од великог значаја за историју радничког покрета Југославије је прво законско признање осмочасовног радног дана у Државној штампарији на Цетињу 1891. године. Карактеристично је да Правила за раднике Државне штампарије на Цетињу из 1891. године предвиђају отказни рок, а шепрте зову „ученицима“. Исте године Цетињска општина издаје најамне књижице за кућне помоћнице у којима је такође под одређеним условима предвиђен отказ, а у случају спора изборни суд.

Приликом прегледа првих радничких организација треба поменути и неке организације у Црној Гори које су важне за праћење развитка социјалистичке мисли. Међу њима треба поменути Занатлијско пјевачко тамбурашко друштво, основано на Цетињу 1904. године, које се 27. маја 1907. године реорганизује у Цетињско радничко друштво. Према правилима Цетињског радничког друштва, ово је требало да се бори против рада на акорд и прековременог рада, против незапослености, да се стара о сво-

јим члановима у случају штрајка, да помаже своје чланове и њихове породице у случају болести, смрти и незапослености, да његује радничку солидарност итд.

По садржају свога рада Цетињско радничко друштво је синдикат, иако не носи формално такав назив.

Било је потребно нешто више рећи из историје радног права. Познато је да су и радници Црне Горе до 1918. године водили штрајкове. Први штрајк у Црној Гори био је на Ријеци Црнојевића 1879. године. „Радничке новине“ (Београд) и ондашња црногорска штампа нотирају штрајк типографа на Цетињу 1906. године и штрајк обућара у Подгорици 1908. године. Но тих штрајкова, иако не много, било је више него што се обично мисли (штрајк радника на прузи Бар — Суторман и у Бару 1907. и 1908. године и др.).

Прије првог свјетског рата у Црној Гори се знало за прославу Првог маја. „Глас Црногорца“ је посветио свој уводник 1891. године прослави Првог маја у свијету. У доба аустроугарске окупације цетињски радници су 1918. године под строго илегалним условима организовали првомајску прославу.

Иако Црна Гора није имала радничке штампе,

предни интелектуалци су успијевали да у грађанској штампи објаве понеки подлистак напредних писаца и да на позорници позоришта на Цетињу прикажу понеки напредни комад. Тако од 1901. године у црногорској штампи имамо краћих прилога Максима Горког, Анатола Франса, Лава Толстоја и др., а у позоришту „Зетски дом“ приказан је 1910. године комад Горког „На дну“.

Потребно је било посветити неколико редака побуни морнара у Боки Которској, уз приказивање основних детаља. Побуна морнара у Боки Которској има не само југословенски већ и међународни значај, по смјелости подухвата и обимности учешћа: на четрдесет ратних бродова аустроугарске морнарице заузело је власт 8.000 морнара под црвеном заставом, поздрављајући октобарску револуцију и младу совјетску државу. Према подацима Ферда Чулиновића за побуну је окривљено 392 учесника, од којих: 167 Југословена, 81 Италијан, 50 Чехословака, 32 Мађара, 45 Нијемаца и 17 Пољака, Украјинаца и Румуна. Исто тако важно је констатовати да су у овој побуни учествовали Хрвати, Словенци и Црногорци, од којих је један број умро или убијен у аустројским затворима. Поред четири стријељана морнара, који су суђени, умрли су, или убијени у затвору учесници Црногорци Васо Вујановић, један Кусовац и један Врбица, а Марко Машћановић, ради одржавања веза за побуњеним морнарима, интерниран је у Мађарску. Из таквих података јасније се види да се одмазда Аустро-Угарске није ограничила само на четири стријељана морнара, већ је број жртава био знатно већи, а друго је питање што тачан број није утврђен.

НАПОМЕНЕ УЗ I ГЛАВУ

Мислим да наслов „Стварање и развитаК Комунистичке партије Југославије у легалном периоду њеног постојања (1919 — август 1921) не одговара, јер је КПЈ постала илегална Обзномом 30. децембра 1920. године када је забрањена свака њена дјелатност, а њене организације растурене, без обзира на то што су се комунистички посланици још извјесно вријеме задржали у Скупштини.

Кад се помињу чланови ЦК, сматрам да би било потребно набројити све за које се зна да су били, без онога „и др.“ Много је боље ставити да за остале нема података, ако их стварно нема. Тако у Централно вијеће НРПЈ (к) 1919. године треба ставити да је био члан из Црне Горе Васо Срзентић.

За побједу на општинским изборима у марту 1920. године требало би побројити све општине у Југославији које су држали комунисти (на примјер општина Горњи Цеклин, код Ријеке Црнојевића, изостављена је).

Влада СХС 1919. године забранила је првомајску прославу, али треба констатовати да су, упркос полицијском терору, у неким мјестима одржане првомајске прославе, као на примјер на Ријеци Црнојевића.

Оснивање КПЈ и синдиката у Црној Гори треба јасније прецизирати. Цетињски лист „Ново доба“ у свом броју од 15. XII 1918. године добио је вијест да је на Цетињу организовано Типографско удружење 15. децембра 1918. године. Од тада почиње струковно организовање радника на Цетињу, који су, како јавља исти лист у броју од 11. априла 1919. године, 30. марта 1919. основали мјесно међуструковно вијеће под називом Раднички савез, који се везао за Главни раднички савез. На том састанку изабран је и делегат цетињских радника за Конгрес уједињења. Делегате за Конгрес уједињења послале су организације Цетиња, Ријеке Црнојевића, Подгорице, Грахова и др. мјеста. Ондашња партијска и грађанска штампа нотирала је учешће црногорских делегата на Конгресу уједињења. Према Статуту Партије из 1919. године, Црна Гора је организационо припадала Секретаријату Босне и Херцеговине и Црне Горе, са сједиштем у Сарајеву. Обласни одбор за Црну Гору формиран је почетком 1920. године. У нашој историографији обично се оснивање Партије у Црној Гори нотира од 1920. године, тј. од оснивања Обласног одбора. Међутим, Партија је постојала од 1919. године, а формирање Обласног одбора је, по мом мишљењу, само реорганизација структуре КПЈ. У штампи оног времена, као и у остацима полицијског архива у Цетињу, види се да је партијска организација у Црној Гори постојала од априла 1919. године и да су јој претходиле припреме за Конгрес уједињења, као и у другим партијским организацијама у Југославији. С обзиром на истакнуто, требало је са више сигурности говорити о партијској организацији у Црној Гори 1919.

године. Исто тако требало је говорити о синдикалној организацији у Црној Гори, ако не од 1907, а оно бар од 1918. године, кад је почело њено организовање последице првог свјетског рата.

Сматрам да је било потребно навести имена свих 59 комунистичких посланика, изабраних на изборима за Уставотворну скупштину у новембру 1920. године, а с обзиром на велику побједу комуниста у Црној Гори ставити да су комунисти добили четири, републиканци 2, а радикали, демократи, независни и независни демократи по један мандат. Овакав податак би јасније говорио о надмоћности КПЈ у Црној Гори над осталим партијама.

Било би занимљиво да су побројана права суђења по Закону о заштити државе од 2. августа 1921. године, међу којима је био, узгред буди речено, и Марко Деља, радник из Цетиња.

НАПОМЕНА УЗ II ГЛАВУ

У периоду од августа 1921. до 1928. године за Црну Гору је карактеристична појава др Вукашина Марковића, члана СКПб од 1903. године, који је као функционер Балканске федерације илегално дошао у Црну Гору и радио на популаризацији њених идеја. Он је 1921. године издао и један проглас за Федеративну Републику Југославију у којој је Црна Гора предвиђена као једна од република. То је карактеристично, без обзира на оцјену момента кад се проглас појавио.

Сматрам да је требало навести имена чланова Централног одбора НРПЈ, чији је члан руководства био и оснивач КПЈ у Црној Гори Јован Томашевић.

НАПОМЕНА УЗ III ГЛАВУ

Марко Машановић, члан ЦК КПЈ, погинуо је на Цетињу 19. априла 1930. године, а не у јуну 1930.

Требало је истаћи да је „Радни народ“, легални орган КПЈ за Црну Гору (1927 — 1928), чешће писао о злочинима полиције над радним народом Југославије и над припадницима међународног радничког покрета, а посебно је писао о тортурама у Главњачи, као и у чланку „Јаук из Главњаче“ од 1. јануара 1928. године.

Према једном податку, последице Дрезденског конгреса одржан је у једном селу код Берлина 1929. године проширени пленум ЦК (значи прије пленума ЦК у октобру 1929. у Бечу) на којем је изабран Политбиро ЦК, у којем су, поред осталих, били Марко Машановић и Крка Станисављевић.

Важно је напоменути да је у Црној Гори зими 1931. ОК Никшић издавао илегални лист „Револуционар“. Овај лист је карактеристичан по времену излажења, јер се појављује онда када је чланство и организација КПЈ у кризи, усљед офанзиве класног непријатеља на КПЈ.

У Црној Гори оживљавање комунистичког покрета у јеку шестојануарске диктатуре почиње 1931. године, почетком оснивања скојевских организација у Цетињу и Подгорици и организовања штампе, која ради под утицајем Скоја или под директним руководством КПЈ. Тако је у Никшићу у јануару 1932. године покренут књижевни часопис „Развршје“, који је уређиван под утицајем КПЈ, а број 3 је уредио делегат КПЈ Ђорђе Лопичић. Црногорска скојевска омладина у то доба покреће свој књижевни алманах „На крчидби“, штампан у Подгорици 1932, који полиција забрањује.

КПЈ у Црној Гори организује у прољеће 1932. године масовне демонстрације против глади (о чему је говорио Милинко Ђуровић) у Цетињу, Подгорици, Никшићу и другим мјестима, које су мобилисале цјелокупно демократско становништво. Демонстрације на Цетињу трајале су читав дан, а у њиховом растурању учествовао је жандармеријски пук. Било је том приликом много ухапшених.

НАПОМЕНЕ УЗ IV ГЛАВУ

Кад се говори о манифестацијама приређеним Толеру, које је организовала партијска организација у Београду, треба поменути масовне манифестације које су му приређене у Цетињу и Подгорици. У Цетињу га је комунистичка омладина носила главном улицом на рукама, упркос интервенцији полиције.

Кад се говори о VII конгресу Коминтерне, одржаном у Москви 25. јула до 20. августа 1935. године, и о Народном фронту слободе, ваља напоменути да је ПК КПЈ организовао велики збор у Никшићу, којему је присуствовало 6.000 људи. Збор је организован 5. августа 1935. године, у вријеме одржавања VII конгреса Коминтерне. Збору су присуствовали представници Црне Горе, Боке и Санцака. Позвани су били и учествовали су на линији Народног фронта слободе представници опозиционих странака. На збору је донесена резолуција којом су се тражиле демократске слободе, укидање Сената и Министарства за физичку културу, спровођење аграрне реформе, осмочасовни радни дан, избори за Конституанту и др.

У јулу 1935. године основан је Главни иницијативни одбор Јединствене радничке партије Југославије, која је у септембру издала свој проглас. Требало је напоменути да је у Црној Гори покушано организовање њених одбора, али се та акција обуставила.

Покушаје организовања Јединствене радничке партије Југославије у Црној Гори не треба идентификовати са Радничко-сељачком странком Црне Горе, која је организована уочи избора 1938. године. У „Прегледу“ се радничко-сељачка странка помиње 1936. године. Радничко-сељачка странка за Црну Гору, Боку и Санцак почела је да организује своје одборе 1938. године, са за-

датком да припреми изборе и да истакне своје кандидате, који су имали да се кандидују на листи Удружене опозиције као самостална странка. Послије избора Радничко-сељачка странка је продужила рад до краја 1939. године. У новембру 1939. године појавио се у Подгорици лист „Глас Црне Горе“. Он је у ствари био легални орган Радничко-сељачке странке за Црну Гору.

Радничко-сељачка странка за Црну Гору имала је свој израђени програм који је упутила, прије избора 1939. године, на одобрење ЦК КПЈ, а затим га доставља Самосталној демократској коалицији и Удруженој опозицији, као платформу за сарадњу у борби за демократизацију земље и рјешавање националног питања. (То знам лично јер сам га ја носио у Београд, а дао ми га је Мирко Вешовић). Програм је писао Мирко Вешовић по директивама Блажа Јовановића, који је био секретар Покрајинског одбора Радничко-сељачке странке за Црну Гору.

У „Прегледу“ је поменуто Белведерски догађај. Наведено је да је ту полиција убила шест, а ранила 33 учесника. Овом догађају требало би посветити више простора. При навођењу броја жртава не треба бити прецизан кад је ријеч о рањеницима. Тачно је да је на Белведеру код Цетиња погинуло шест учесника, али се онда рачунало да је било око 70 рањених, од којих око 25 теже. Број рањених се није могао утврдити, јер су се многи лијечили илегално да не би полиција дознала да су били учесници у белведерском збору. Белведерски догађај се збио 26. јуна 1936. године, на три километра од Цетиња. Он је важан не само по широком учешћу народних маса него и по политичкој платформи опозиционог збора на Белведеру. На Белведеру су 26. јуна 1936. године окупљени, поред радника, сељака и напредне интелигенције, представници разних опозиционих странака (федералиста, земљорадника, демократа и радикала Аце Станојевића), који су под руководством КПЈ пристали на заједнички збор. На белведерском збору је други пут остварено акционо јединство демократских маса, препоручено директивама Седмог конгреса Коминтерне о стварању Народног фронта слободе (прво је било у Никшићу 5. августа 1935. године).

Студентском покрету у Црној Гори, а и у Југославији, требало је дати више простора. Борба за аутономију Универзитета, која је почела преко Удружења студената марксиста последице Обзнане, а посебно се развила акцијом напредних студената, касније названих *народни студенти*, имала је два изразита вида борбе: борбу за аутономију Универзитета и борбу за легализацију студентских удружења. У борби за аутономију Универзитета пао је у фебруару 1935. године студент права из Улциња Мирко Срзентић. Поводом убиства Мирка Срзентића ПК КПЈ за Црну Гору организовао је масовне демонстрације 18. фебруара 1935. године, које су, нарочито на Цетињу и Улцињу, имале веома оштар карактер. Том приликом је на Цетињу дошло до крвавог сукоба између жандармерије и демонстраната, када је ухапшено неколико

десетина ученика, од којих су 32 задржани у затвору и предати суду. Ухапшени демонстранти су у цетињском затвору 11 дана штрајковали глађу, што је мобилисало јавност и приморало режим на попуштање.

О овим демонстрацијама писао је и „Пролетер“. У „Прегледу“ је требало поменути цетињске демонстрације, с обзиром на њихову јачину на првом мјесту, и навести њихов ефекат.

Приликом организовања великог штрајка београдских студената, такође на линији одбране аутономије Универзитета, погинуо је 4. априла 1936. године Жарко Мариновић, студент права из Цетиња. Потребно је било поменути да су и тада у Црној Гори организоване масовне комеморације Жарку Мариновићу, а једну такву комеморацију су организовали и затвореници у Сремској Митровици.

Међу бројним акцијама комунистичке омладине требало је поменути сијело које су 8. јануара 1936. године организовали комунисти у селу Пешцима у срезу беранском. На сијелу је било око 120 омладинаца. Жандармерија је ноћу, око 10 часова, напала на кућу гдје се одржало сијело, којом приликом је дошло до крвавог сукоба са жандармима, када је погинуо жандармеријски наредник Панто Пантовић. Ухапшено је 67 учесника сијела, Ухапшени су штрајковали глађу 10 дана, али је ипак један број задржан у затвору и 13 учесника је осуђено на робију од 1 до 12 година.

Када су у „Прегледу“ поменуте манифестације приређене Толеру, било је потребно поменути и политичке комеморације организоване од стране партијског руководства Београдског универзитета поводом смрти Максима Горког 1936. године. Комеморације су организоване по покрајинским групама које су на Универзитету радиле. Тако је група црногорских студената организовала илегалну комеморацију Максиму Горком у Београду, иза Звездаре. Комеморацијом је руководио Владимир Поповић, студент медицине, а предавање о Горком одржао је Бранко Машановић, студент права.

Важно је било напоменути моралну и материјалну помоћ наших печалбара из Америке студентском покрету. Такви су одбори организовани 1937. године у Њујорку, Бјут-Монтани, Ванкуверу у Канади, Детроиту и Мичигену.

У „Прегледу“ се говори о конференцији у Загребу 1935. године, када је *Црвена помоћ* реорганизована под именом *Народна помоћ* на широкој платформи. *Народна помоћ* је убрзо постала масовна организација и у више случајева је иступала легално. Требао је боље потцртати настојања *Народне помоћи* да се легализује. Године 1937. један од органа *Народне помоћи* био је загребачки лист „Култура“. Тамо се повремено могу наћи и њени финансијски извјештаји под шифром „За Н. П.“ (то знам лично јер сам тада радио у *Народној помоћи* и био повјереник „Културе“). У једном броју „Културе“ изашао је и статут *Народне по-*

моћи, какав је постојао и у Црној Гори (то знам лично јер сам учествовао у раду једне покрајинске конференције којом је руководио Радомир Бабић а у име ПК је поздравио Јефто Шћепановић).

ПК за Црну Гору постигао је успјехе од југословенског значаја у другој половини 1937. године, организовањем масовне организације „Сељачко братство“, са сједиштем на Цетињу. Организација „Сељачког братства“ је имала за циљ да повеже сиромашно сељаштво са напредним покретом под вођством ПК КПЈ. За наредну годину дана ова организација је успјела да на територији Црне Горе, Боке, Санџака и Метохије формира 82 организације и учлани око 7.000 породица. Полиција је убрзо увидјела у чему се ради и забранила рад ове организације. На иницијативу ПК КПЈ за Црну Гору организована је 1938. године задруга „Сељачка самопомоћ“ са сједиштем на Цетињу, а дјеловањем на територији ПК КПЈ за Црну Гору „Сељачка самопомоћ“ је радила до 1941. године. Имала је 17 филијала са око 50.000 чланова. Док је бановински буџет за пољопривреду износио 4 милиона динара, „Сељачка самопомоћ“ је имала преко 50 милиона динара промета.

Ове двије организације по својим успјесима имају за раднички покрет југословенски значај, па им је у „Прегледу“ требало посветити посебну пажњу.

У вези са припремама за омладински конгрес 1935. године и паролом „Остваримо јединство живих, да не бисмо у заједничкој гробници остварили јединство мртвих“, потребно је било напоменути да су то ријечи Ива-Лоле Рибаса. То је важно да се види какав је ауторитет у међународним размјерама имала југословенска антифашистичка омладина, кад се један међународни омладински конгрес одржава у знаку поставки једног њеног руководиоца.

Сматрам да је било потребно напоменути, кад се говори о полету КПЈ у Црној Гори 1935. године, у које вријеме је на тој територији било 8 окружних и 20 мјесних комитета и 143 партијске ћелије са 610 чланова Партије, име политичког секретара ПК КПЈ за Црну Гору Николе Лекића, који има највише заслуга што је партијска организација тако брзо напредовала.

Илегална штампа у условима тешких полицијских прогона подстиче борбеност комунистичких маса. Тако је било потребно, поред „Удара“ (Цетиње 1935), набројити и друге илегалне листове који су од 1935. до 1940. године излазили у Црној Гори (у Брчелима у Црмници): „Путник“ 1935. године, „Црмница“ 1937, „Црвено село“ 1938; у Беранама „Глас затвореника“ 1936; „Пламен иза решетки“ 1937. и „Искра“ 1938. и 1940). Прва два листа, који су излазили у Беранама, радили су ухапшени комунисти у беранском затвору и одатле их растурали.

НАПОМЕНА УЗ V ГЛАВУ

Тумачећи ситуацију створену последице Минхенског споразума, нека парлајска руководства су погрешно оцијенила улогу радничке класе у предстојећим догађајима у првој половини 1940. године. Тако је ПК КПЈ за Црну Гору дао у априлу 1940. године директиву да се тражи војни пакт о узајамној помоћи са СССР, али да се уједно тражи и демобилизација, јер у конкретной ситуацији ући у рат значило би ратовати за рачун империјалистичких сила. Та парола је довела до хапшења преко 200 активиста Партије и Скоја, од којих је један број прошао Главњачу и Суд за заштиту државе. Директива је у току љета измијењена на интервенцију ЦК КПЈ, али неки другови, који су се још налазили под Судом за заштиту државе, нијесу вјеровали да је то директива КПЈ па су и пред Судом бранили став неангажовања за било који империјалистички блок. У вези са ратном ситуацијом у прољеће и љето 1940. године организоване су демонстрације у Пећи, Подгорици, Цетињу и другим мјестима. Врло јаке су биле демонстрације у Подгорици, а у Пећи је дошло и до крваве туче у којој је тешко рањен бајонетом у плућа на неколико мјеста и у руку Петар Радовић. Један број затвореника из акција од априла до јула 1940. године прошао је главњачку тортуру, а било је случајева да и са суда врате неког у Главњачу, па опет врате суду (ово знам лично јер сам тада одговарао по Закону о заштити државе у Београду).

Јачина и ауторитет Партије се види по томе што је након исправке погрешног става ПК Црне Горе Партија безболно повратила велики углед у народу и у другој половини 1940. год. опет постала најјача политичка снага на терену.

„Преглед“ је требало да обухвати и овај случај, јер у Партији није ишло све глатко.

Кад се говори о концентрационом логору у Билећи, требало је тачно датирати кад је он отворен (у фебруару 1940. године). Ту је требало поменути да су отворени концентрациони логори у Сребрници и Љепоглави. Поред тога, требало је казати да су у концентрационе логоре одводили са слободе, као и ослобођене затворенике које је судио Државни суд за заштиту државе у Београду (као на примјер случај Мине Богданова 1940. године).

Важно је било напоменути да је, на иницијативу ЦК КПЈ, чим су се појавили концлогори, формиран Одбор за борбу против концентрационих логора (њим је руководио Светозар Вукмановић Темпо) а у покрајинама Покрајински одбор за борбу против концлогора. Тако је у Црној Гори у марту 1940. године формиран такав Одбор који је извео двије врло успјеле и замашне протестне акције 1940. и 1941. године (као помоћ ПК 1940. године био је делегиран Никола Лекић, а 1941. Саво Брковић, члан ПК КПЈ).

Борба против концлогора је била начелна, зато је Партија дала директиву да се сузбије свака појединачна интервенција за

затворенике, већ да се тражи потпуно укидање концлогора. Поред тога, Партија је дала директиву у вези са концлогором у Смедеревској Паланци да ниједан комуниста не смије да се јавља војном позиву за Смедеревску Паланку, већ да пређе у илегалност. Комунисти који су тамо доспијевали били су ухваћени од полиције, или су пали у руке полиције услед небудности.

У V глави се наводи да је „Глас Црне Горе“ излазио последије V земаљске конференције. Међутим, он је излазио од 15. новембра до 15. децембра 1939. године, а последије тога полиција га је угушила.

Међу успјесима V земаљске конференције треба поменути да је Партија успјела да спречи покушаје ревизионизма на сектору науке и културе (у вези с тим, под контролом ЦК КПЈ су издате „Књижевне свеске“ које су имале главни задатак да идеолошки обеснаже рад часописа „Печат“).

Било би карактеристично да се навело да је поред осталих партијско руководство из Цетиња, приликом искрцавања фашистичких трупа у Драч 1939. године, као и у марту 1940, тражило од команданта Зетске дивизије и команданта Војног округа оружје да се наоружа омладина за одбрану земље.

Требало је детаљније и конкретније означити издајничку улогу владе Цветковић-Мачек у односу на грађане Југославије. Она је забранила повратак шпанских добровољаца из концлогора са Пиринеја и хапсила све организаторе акција за њихов повратак; она је хапсила шпанске добровољце ако су успјели да се врате; она је задржала главњачки режим тортуре над ухапшеним комунистима (нпр. звјерско мучење у београдској Главњачи Милинка Ђуровића, Јованке Радаковић и др., па се дешавало да под тортуром и умру, као другарица Калалиш из Војводине 1940, такође у београдској Главњачи). У затвору Суда за заштиту државе комунисти нијесу имали право, кад је вријеме шетње, да сједе, док су гестаповски шпијуни и др. били бенефицирани и нијесу пролазили тортuru, а у вријеме шетње су имали право чак и на сунчање. Мачек се дуго колебао да ли да уђе у владу генерала Симовића, а кад је ушао дао је маха усташким елементима који су задржали у полицијским затворима истакнуте антифашисте, које су касније усташе на свиреп начин убиле (Прица, Кершовани, Аџија и др.). Влада Симовића је пустила полицијске затворенике у једном дијелу земље, али је задржала робљаке који су због антифашистичке борбе тамновали у Митровици и другим затворима и тамо их је затекла капитулација Југославије.

*

Без обзира на то што је ово „Преглед“, у њему је студиозно обрађено 26 тема са настојањем да се да научна и политичка анализа догађаја. Зато књига која има преко 600 страна треба да

буде снабђена потребном стручном апаратуром. Књига би добила да су аутори наводили и изворе на основу којих су долазили до појединих података и закључака. Исто тако, за једну оволику књигу је неопходан регистар личних и географских имена, регистар појава и организација. Таква апаратура би увелико помогла читаоцу.

Било би добро да су приложене организационе шеме ЦК ЈРП и КПЈ, од Централног вијећа и ЦК КПЈ до покрајинских односно националних комитета. Исто тако читалац би добио кад би такве организационе шеме биле начињене за НРПЈ, Републиканско-радничко-сељачки савез, Странку радног народа, Црвену помоћ, Народну помоћ и друге ванпартијске организације.

Исте шеме би биле потребне и за Ској и његове ванскојевске организације. То би била једна врста историјских мапа организације која би очигледно дјеловала и омогућавала да се лакше прати развитак КПЈ, Скоја и њихових трансмисија.